

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-29-12

Боженко А. О. Рецензія на Bilenky S. *Imperial Urbanism in the Borderlands* Kyiv, 1800–1905. Toronto: University of Toronto Press, 2018. 489 p.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
abozenko1212@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8701-6130>

Вивчення модерної доби розвитку міст займає не останнє місце в історіографії міської історії, адже саме цей час став періодом появи міського способу життя та саме тоді міста стали відігравати головну роль у соціально-економічному розвитку європейських країн. Незважаючи на те, що Київ аж ніяк не можна було назвати столицею модерності, на відміну від Парижа [4], він неодноразово привертав увагу західних дослідників, зокрема, Натана Мейра [5], Майкла Хема [3], Деніела Бровера [2]. В цьому контексті дослідження канадського історика Сергія Біленького добре вписується в історіографічний контекст та доповнює наявні роботи.

Автор пропонує вивчати історію модерного міста, досліджуючи те, як агенти змінювали простір та як вони його сприймали та проживали. І тут може здатися, що автор починає з кінця, адже перший розділ присвячено образу Києва в літературних джерелах. В цьому розділі він досліджує, яким чином автор літературного твору розташовував себе у просторі міста, осмислював повсякденний простір, а також поєднання різних національних наративів. Образ міста - це здебільшого, пошук ідеального міста. Якщо казати про Київ, то у літературному наративі таким ідеалом було “золотоверхе” місто з мальовничим видом, що відкривався з його пагорбів. На початку XIX ст. центральне місце займав міф про “Святе місто”, причому як у православному наративі, так і у католицькому. Наприкінці XIX ст. починає переважати образ неідеального міста з хаотичною забудовою, соціальними контрастами та незабрукованими вулицями, а також підкреслювалась відсутність єдності трьох частин міста - Подолу, Старого Києва та Печерська.

Ще одним аспектом є “привласнення” Києва представниками різних етнічних груп. Зокрема, польські автори підкреслювали важливість Контрактового ярмарку, який був осередком життя поляків на початку XIX ст. Після появи Університета він став ще одним ядром для поляків. З іншого ж боку після польського повстання поляки зазнавали переслідувань. Автор звертає увагу на те, що на початку XIX ст. український наратив був майже відсутній у літературному полі. Єврейський наратив починає активізуватися з початку XIX ст., проте з 1835 р. Київ був виключений зі смуги осілості, і це не могло не відбитися в літературному образі міста. Порівнюючи Київ з іншими містечками Правобережжя та Польщі, де проживало багато євреїв, і у польських, і у російських авторів зустрічається думка, що саме присутність євреїв робила Київ “польським” містом. Зі збільшенням кількості євреїв у другій половині XIX ст. вони поступово повертаються і в літературний наратив. Проте саме з цього часу помітні відчутні антисемітські погляди, коли Київ починають називати “столицею жидів”.

У путівниках також підкреслювалась роль Києва як духовної столиці, яка приваблювала багато паломників, його “антикварність”, спогади про давню історію міста, яке було “колискою” та “цвинтарем” Давньої Русі. В творах письменників другої половини XIX ст. можна також простежити жаль за загубленою спадщиною та критику насильницької перебудови. На початку XX ст. постає образ вже модерного міста, з його комерціалізацією, бюрократією, новою забудовою, водогоном, машинами на вулицях, але втім і трущобами та борделями. Водночас цей Київ стає чужим українцям, романтизм руйнується торгівлею та

підприємництвом, тому в українській літературі симпатія авторів здебільшого - на боці сільських соціальних стосунків. Український мешканець Києва стає "in-between" двох ідентичностей. Прикладом такого героя є Голохвастов Михайла Старицького.

У другій главі автор підіймає тему, яка актуальна й зараз - це використання минулого для створення образу міста. Якщо для українських авторів було характерним звернення до козацьких часів, то для російських та польських - до періоду Київської Русі. З 1820-тих років починаються археологічні дослідження Києва, тож підкреслюється його старовинність, важливість як духовного центру, а отже, заперечується право на зміни. Величезну роль для збереження пам'яті відігравали "нові" еліти - українські та єврейські підприємці, які матеріально підтримували музеї.

Друга частина, "Створюючи місто", присвячена вже здебільшого фізичному простору міста, і тут автор намагається показати баланс між міською та імперською владою, їхнім впливом на зовнішній вигляд Києва. На думку автора, саме взаємодія між цими двома акторами і складає основу поняття "імперський урбанізм" у випадку з Києвом. Автор підкреслює, що ще на початку XIX ст. Київ не був єдиним цілим, а Поділ навіть мав самоуправління до 1835 року, коли Магдебурзьке право було скасоване. Це було серце барокового Києва, хоча більшість будинків залишалися дерев'яними. Пожежа 1811 року, коли старий Поділ майже повністю був знищений, дозволила Андрію Меленському, головному архітектору, розробити більш впорядковане планування. З часу відбудови Поділ стає комерційним та житловим центром. Після пожежі змінюється і соціальне обличчя Подолу, адже землі мешканців, які не могли собі дозволити відбудуватися, викупили заможніші прошарки населення, тому він став соціально більш гомогенним. Старий Київ, де розташовувалася фортеця, був майже непов'язаний з іншими частинами міста. Печерськ був осередком проживання заможного купецтва.

Як єдине ціле Київ був зафіксований у плані від 1803 року, коли за Катерини II почалася цілеспрямована розробка планів міст. Адміністративно це було закріплено у 1810 році внаслідок заміни поділу на три історичні частини на п'ять поліцейських ділянок.

У 1830 році з'являється новий генеральний план Павла Дубровського, і в цей час міська влада починає суворо стежити за його дотриманням, а всі будівлі, що не відповідали плану, мали бути знесені. Автор називає такий підхід до планування "мілітаристським" та підкреслює, що після скасування Магдебурзького права саме держава стала основним провідником модерності. Ліквідація Магдебурзького права була сприйнята киянами як перемога російської культури над українською.

Автор зазначає, що більшість планів міста скоріше відбивала не перспективу, а реальний стан, тож місто продовжувало зростати достатньо хаотично. Втіленням імперського урбанізму можна вважати саме архітектуру та планування. В другій половині XIX століття істотно змінюється міська структура. Ядром імперського міста стає Старий Київ, де проживало 23,5% дворян та чиновників та знаходилася будівля Міської Думи. Крещатик в цей час перетворюється на основну артерію, а вулиці стають ширшими. Побудова Університету, на який було оголошено конкурс, також сприяла формуванню нового району навколо нього. Проте, незважаючи на модерність, залишки традиційного міста все ще псували зразкові вулиці. До 1890-х рр. родини, що жили у приватних будинках, тримали домашніх тварин, які могли вільно розгулювати вулицями, і доходило до зустрічей з коровами поблизу Софіївського собору. З кінця XIX ст. міська влада випускала заборону на утримання тварин у дворах багатоквартирних будинків.

З пізніх 1840-х будуються перші прибуткові будинки, а з 1895 р. починається справжній бум, який спричинив зростання заборгованості домовласників перед банками. Контроль за будівництвом здійснювався як імперською, так і міською владою, хоча дуже часто таке регулювання перетворювалося на рекомендації. З 1872 р. всі вулиці були поділені на чотири категорії, в залежності від яких відрізнялися вимоги до будівель та суворість їхнього виконання. Однією з проблем було розселення військ, і вона вирішувалася

декількома шляхами: підселенням до квартир, сплатою податків, побудовою бараків або винаймання містом квартир у прибуткових будинках.

Зрештою, в цей час постає питання про поглинення передмість Києвом. З одного боку, мешканці платили менше податків, з іншого ж - статус передмістя передбачав гірший благоустрій та транспортне сполучення, там була більша кількість злочинів та гірший санітарно-гігієнічний стан. Проте міська влада теж не поспішала надавати передмістям міський статус, адже це передбачало збільшення витрат. Передмістя Києва можна поділити на декілька груп: індустріальні (Шулявка), "спальні" (Деміївка), рекреаційні (Пуща Водиця, Святошин), освітні (Рубежівка, частина Шулявки). Мешканці Солом'янки у своєму прошенні намагалися добитися особливого статусу для спільноти та утворити місто-супутник Олександрію, але ця спроба була невдалою. Проте у своєму плані від 1912 р. Григорій Дубелір зробив спробу втілення ідеї Ебенізера Говарда про місто-сад, взявши за основу концепцію Олександрії. За спостереженнями автора небажання міста поглинати передмістя було характерне і для західноєвропейських міст, які утримувалися від розширення своїх кордонів. Зрештою, до кінця імперського періоду лише Солом'янка та Шулявка офіційно увійшли до складу міста.

Ще одним важливим фактором для зростання міста та поєднання його зв'язків з передмістями були залізниці, тож навколо вокзалу формується новий осередок модерності, причому якість життя в "залізничній колонії" була набагато вищою, ніж мешканців Києва. Залізниці та ріки відділяли місто від передмість, та все ж таки до кінця періоду імперії транспортний зв'язок не був достатнім.

У третьому розділі автор переходить до соціального виміру модернізації. Говорячи про облік населення, він звертає увагу, що до середини 1850-х рр. перепис був зумовлений необхідністю оподаткування або поліцейського контролю. Враховуючи ці фактори, деякі прошарки не враховувалися, наприклад, селяни, які не сплачували міський податок. З другої половини XIX ст. підхід до переписів змінюється, адже його метою стає не стільки практичні цілі, скільки наукове вивчення населення, що не могло не відбитися на основних питаннях, втілених у переписі. Звертаючись до історії переписів, автор згадує Берлінського, який вперше зробив спробу підрахувати кількість населення міста на початок XIX ст. через церковні записи. У подальшому такі підрахунки робив Фундуклей у 1847 р., користуючись поліцейськими записами. Причому, в соціальному плані до еліт він зараховував і промисловців - за економічним чинником, і дворян та духівництво - за символічним, показуючи таким чином зміни у розумінні того, хто мав складати еліту.

У 1874 році свій перепис провело Київське географічне товариство, і оскільки його метою було наукове дослідження, то головна увага приділялася не соціоекономічним показникам, а національному та географічному походженню. Також вперше було враховано населення передмість. Перепис показав, що Київ є "містом мігрантів", адже понад 70% складало прибуле населення. Також у переписах другої половини XIX ст. добре відбивається перехід від традиційного до модерного суспільства, адже поряд з юридичними станами зазначалося і заняття людини. Власне, на думку автора, з перепису 1897 р. можна виділити середній клас, який складався з підприємців, технічної еліти та сфери обслуговування. Що стосується етнічного походження, то поняття "національність" підмінялося або місцем народження, або мовою спілкування. Згідно з переписом 1897 р. можна побачити, що значно збільшилася кількість селян, які проживали у місті, за етнічним походженням - зросла частка росіян та євреїв.

Говорячи про міські еліти, автор звертає увагу на зловживання владою, оскільки до скасування Магдебурзького права в Києві фактично сформувалися спадкові клани, які брали участь в управлінні містом. З 1835 році етнічні росіяни фактично витіснили українців з владної еліти, хоча деяким представникам старої еліти вдалося утриматися у владі. Розглядаючи питання еліт, автор торкається їхньої сімейної історії. У міських думках до 1892 р. переважало купецтво, після цього - дворянство та чиновники стали складати 73,6%, що було специфічним для міст на українських землях.

Автор підкреслює, що якщо наприкінці XVIII ст. ще не було виразних районів розселення окремих соціальних груп, то з середини 1850-х вони вже виділяються у просторі, і на це впливали в тому числі будівельні обмеження для престижних районів (можливість побудови лише кам'яних будівель, наприклад).

І хоча соціальна та національна сегрегація була менша, порівняно з Прагою та Парижем, протягом XIX ст. вона виразно відчувалася і у Києві: на Подолі проживало більше комерційних прошарків населення, тоді як Старий Київ став осередком дворян, а у Либіді мешкали здебільшого селяни та міщани. З часом сегрегація змінювалася, і виникає протистояння центру та периферії, яка уявлялася як осередок маргіналів. Причому ще на 1885 рік не було чіткого сприйняття, де саме знаходився центр міста, і дискусії про це велися у міській думі. Ще одним важливим маркером імперії стали пам'ятники. Зокрема, якщо колона Магдебурзькому праву, встановлена в 1802 р. репрезентувала радше прояв символічної влади муніципалітету, то подальші пам'ятники вже маркували потужність імперії. Серед них - пам'ятник князю Володимиру, на який був оголошений публічний конкурс, графу Бобринському (перший пам'ятник підприємцю у Києві), пам'ятник Богдану Хмельницькому. Присутні були і бюсти діячів культури. Автор зазначає, що на відміну від польського та єврейського, український наратив був майже не репрезентований в символічному просторі міста.

У монографії ми бачимо, як співіснують ідеальний та реальний простір Києва, коли уявлення про нього як про духовний центр Давньої Русі конкурувало з модерним містом. Соціальний та фізичний простір утворюють єдине ціле, і це дуже добре простежується на прикладах, які автор наводить протягом викладу. Говорячи про імперський урбанізм, як про концепт, автор приділяє велику увагу елітам міста, і це є логічним, проте трохи не вистачає представників нижчого прошарку населення, які фігурують лише як об'єкти статистичного дослідження, але відсутні як повноцінні актори, які теж проживали та створювали місто. Також автор неодноразово ставить питання про українську модель модернізації, проте воно ніяк не розвивається у тексті. Можливо, слід було б більше уваги приділити саме цьому аспекту та порівняльній характеристиці з іншими моделями урбанізації. Виклад матеріалу є трохи хаотичним, що ускладнює його сприйняття, але з іншого боку, досліджуючи модерне місто, важливо показати взаємозв'язки фізичного, соціального та ідеального простору, тому в цьому випадку така неузгодженість структури є виправданою. Деяка неузгодженість термінів може заплутати англомовного читача. Зокрема, говорячи про кінець XVIII-початок XIX століття автор вживає то термін "Ukrainian", то "Little Russian", вживаючи їх як синоніми, коли для модерного періоду їх розрізнення є ключовим. Також не дуже зрозуміло, кого автор має на увазі, коли вживає терміни "townspeople" - міський обиватель у юридичному сенсі, "simple burghers" та "burghers" - чи це юридичне визначення міщанства, чи то податний прошарок міського населення в цілому. Питання постає теж, наскільки використання терміну "burgher" є доцільним щодо східноєвропейського міщанина та як саме слід перекладати цей термін в англомовній літературі.

В цілому ж, дослідження є своєрідним запрошенням до дискусії про баланс імперської та муніципальної влади у впровадженні модернізаційних змін у міський простір Києва, та може бути цікавим для дослідників, студентів та всім, хто цікавиться міською історією та урбаністичними студіями.

References

1. Bilenky S. Imperial Urbanism in the Borderlands Kyiv, 1800–1905. Toronto: University of Toronto Press, 2018. 489 p.
2. Brower D. R. The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900. University of California Press, 1990. 253 p.
3. Hamm M.F. Kiev. A Portrait, 1800-1917. Princeton: Princeton University Press, 1993. 304 p.
4. Harvey D. Paris, Capital of Modernity. London: Routledge, 2005. 384 p.
5. Meir N. Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859–1914. Indiana University Press, 2010. 403 p.